

Marian Biskup

Nowe województwo kujawsko-pomorskie : tradycje pięciu regionów

Rocznik Toruński 26, 33-40

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Nowe województwo kujawsko–pomorskie – tradycje pięciu regionów*

Marian Biskup

Województwo kujawsko–pomorskie, utworzone w 1998 r., nie objęło całości kilku ziem geograficzno–historycznych tego obszaru. Przejęło wprawdzie całe Kujawy, ale tylko częściowo Pomorze Nadwiślańskie, do którego zresztą wliczono także ziemię chełmińską wraz z michałowską. Obok nich do województwa należą ziemie północno–wschodniej Wielkopolski, wreszcie ziemia dobrzyńska, ongiś dawna część Mazowsza.

Znakiem szczególnym była początkowo przynależność całości tych słowiańskich ziem do państwa pierwszych Piastów w X–XII w., schryścianizowanych i podlegających diecezji wrocławskiej lub płockiej. Najważniejsze były Kujawy, zarówno pod względem gospodarczym i ludnościowym, jak strategicznym (rola grodów w Kruszwicy i Włocławku) dla utrwalenia władzy polskiej nad dolną Wisłą aż po Gdańsk. Rozbicie dzielnicowe spowodowało ukształtowanie się kilku słowiańskich księstw, tak na Kujawach, jak Pomorzu Nadwiślańskim, w Wielkopolsce i na Mazowszu (ziemia dobrzyńska). Ziemia chełmińska stanowiła także część Mazowsza jako kasztelania.

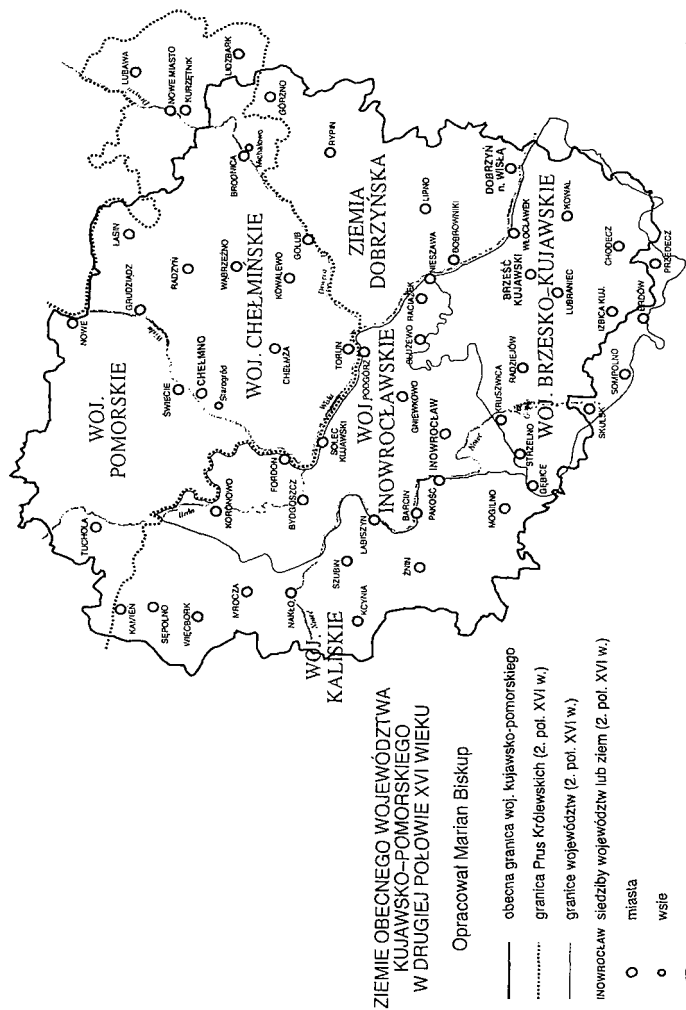
Natomiast po roku 1230 włączył się w nurt dziejowy tych ziem obcy, niemiecki czynnik – zakon krzyżacki. Wezwany przez księcia mazowiecko–kujawskiego Konrada dla osłony przed najazdami pogańskich, bałtyckich Prusów i zapewne dla ich podboju, uniezależnił się w nadanej mu ziemi chełmińskiej, dokonując podboju ziem Prusów między dolną Wisłą i Niemnem. W latach 1308–1309 dokonał aneksji głównie słowiańskiego – polsko–kaszubskiego i schryścianizowanego już Pomorza Nadwiślańskiego, mimo

*Pierwotnie tekst został opublikowany w „Rzeczpospolitej” – dodatek „ABC województw Polski” – 28 IX 1998, s. 10–11.

oporu ostatnich królewskich Piastów. Ostatecznie w traktacie kaliskim z 1343 r. zarówno ziemia chełmińska (razem z kupioną uprzednio przez zakon ziemią michałowską na lewym brzegu Drwęcy), jak i Pomorze Nadwiślańskie z Gdańskiem na czele zostały przy zakonie krzyżackim. Tworzył on przez okres ponad dwóch wieków nowe struktury administracyjne, ludnościowo-etniczne (niemieccy osadnicy tak w miastach, jak w części osad wiejskich) oraz gospodarcze i kulturalne. Dobitym tego wyrazem było założenie i rozwój kilkudziesięciu miast na prawie chełmińskim, na czele z Toruniem i Chełmnem (1233 r.).

Natomiast obszary północnej Wielkopolski (Krajna z Naklem) i Kujaw przeżyły najpierw okres rozbitcia dzielnicowego, przy czym szczególnie region kujawski ulegał podziałowi na piastowskie księstwa inowrocławskie i brzeskie (po roku 1267). Ich główne siedziby (Inowrocław i Brześć Kujawski) stały się już wcześniej ośrodkami miejskimi na prawie magdeburskim, obok biskupiego Włocławka. Część północna Kujaw inowrocławskich uległa dalszemu podziałowi aż na trzy dzielnice piastowskie: inowrocławska, bydgosko-wyszogrodzka i gniewkowska. Dopiero traktat kaliski z 1343 r. pozwolił na ich pełny powrót do Królestwa Polskiego. Ziemie wielkopolskie Krajny i Paluk (ze Żninem) znalazły się w województwie kaliskim, a Kujaw – w województwie inowrocławskim i brzeskim, ziemia dobrzyńska stanowiła osobną jednostkę, chociaż wiązana była z Kujawami. Stolicami województw kujawskich były Inowrocław i Brześć, przy czym w obrębie województwa inowrocławskiego znalazła się nadgraniczna Bydgoszcz, siedziba starostów grodowych, rezydujących na warownym zamku nad Brdą i czuwających nad bezpieczeństwem miasta. W roku 1346 otrzymała ona od Kazimierza Wielkiego przywilej prawa magdeburskiego i rozwijała się jako ośrodek handlujący z Gdańskiem.

W rezultacie drugiego traktatu toruńskiego (Polski z zakonem krzyżackim) w 1466 r. całość ziemi chełmińskiej z michałowską i Pomorza Nadwiślańskiego wraz z Powiślem (Elbląg i Malbork) znalazła się pod władzą polską na okres ponad 300 lat. Ziemie te tworzyły odtąd tzw. Prusy Królewskie obdarzone szeroką autonomią, z czasem ograniczoną, z własnym Sejmikiem Generalnym jako ich reprezentacją stanową. Prusy Królewskie podzielone zostały na trzy województwa: największe pomorskie, chełmińskie i najmniejsze – malborskie. W województwie chełmińskim czołową rolę odgrywał ponad 10-tysięczny Toruń, obdarzony rozległymi przywilejami przez władców polskich i nadaniami ziemskimi, obok handlowo-rzemieślniczego Grudziądz – siedziby Sejmiку

Generalnego Ziem Pruskich. Chełmno stało się własnością biskupów chełmińskich.

W pozostałych regionach Wielkopolski, Kujaw i ziemi dobrzyńskiej utrzymał się poprzedni, wojewódzki podział administracyjny, przy czym ukształtowały się tam powiaty. Cała Krajna w ramach województwa kaliskiego tworzyła powiat nakielski, wschodnie Paluki ze Żninem – powiat kcyński; wschodnie tereny wokół Trzemeszna i Mogilna należały do powiatu gnieźnieńskiego. Natomiast na Kujawach województwo inowrocławskie dzieliło się na powiaty bydgoski i inowrocławski, a województwo brzesko-kujawskie aż na 5 powiatów. Ziemia dobrzyńska – formalnie zaliczana do województwa inowrocławskiego – dzieliła się na trzy powiaty: dobrzyński, lipnowski i rypiński.

Wśród około 30 miast kujawskich i ziemi dobrzyńskiej czołową rolę odgrywała od XVI do połowy XVII w. Bydgoszcz (około 5000 mieszkańców), częściowo biskupi Włocławek (około dwutysięczny), głównie dzięki handlowi wiślanemu i rozwojowi rzemiosła; także Inowrocław podtrzymywał jeszcze swoją pozycję gospodarczą, obok administracyjnej.

Tak Prusy Królewskie, jak Kujawy przeżywały intensywnie okres reformacji, która zdołała się jednak w wydaniu luterzańskim utrzymać tylko w miastach pruskich, przede wszystkim w Toruniu i Grudziądzu, mimo postępów kontrreformacji. Spowodowało to ożywienie kulturalne, zwłaszcza w dziedzinie szkolnictwa. Obok kolegów jezuickich w Grudziądzu, Chojnicach i Toruniu działało protestanckie Toruńskie Gimnazjum Akademickie.

Sytuacja publicznoprawna z roku 1466 została radykalnie zmieniona w pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej w roku 1772. Prusy Królewskie padły ofiarą zaborczości króla pruskiego Fryderyka II, z wyjątkiem Torunia i Gdańska, które przetrwały do drugiego rozbioru. Z ziemi dobrzyńskiej Prusy zagarnęły obszary na lewym brzegu Drwęcy. Nastąpiła też aneksja Krajny, części Paluk i Kujaw z Inowrocławiem i Kruszwicą. Obszar ten nazwała biurokracja pruska obwodem nadnoteckim. Dawne Prusy Królewskie stały się prowincją Prus Zachodnich; dołączono też do nich obwód nadnotecki. W drugim rozbiore z roku 1793 pod władzą Prus znalazła się także reszta Wielkopolski, Kujaw i ziemi dobrzyńskiej.

Pewną zmianę zdawał się przynieść okres napoleoński, gdy powstało Księstwo Warszawskie (1807 r.), w którego skład weszła także większość ziemi chełmińskiej z Toruniem oraz Kujawy z Bydgoszczą. Z ziem tych został utworzony departament z Bydgoszczą jako jego stolicą.

Stan ten utrzymał się tylko do kongresu wiedeńskiego w roku 1815. Przywrócił on władzę monarchii pruskiej na ziemiach Pomorza Nadwiślańskiego, Wielkopolski i Kujaw zachodnich; natomiast część wschodnich Kujaw z Włocławkiem i z ziemią dobrzyńską stała się częścią zaboru rosyjskiego w ramach Królestwa Polskiego (Kongresowego). Północna strefa Wielkopolski – Krajna i Paluki oraz Kujawy zachodnie z Bydgoszczą i Inowrocławiem od roku 1815 należały do Wielkiego Księstwa Poznańskiego, przekształconego w roku 1871 w prowincję poznańską. W jego ramach także utworzono obwody regencyjne, w tym i bydgoski, któremu podlegały powiaty również z Kujaw zachodnich i Paluk. Stolicę regencji ulokowano w rozrastającej się przemysłowo i ludnościowo Bydgoszczy.

Natomiast władze rosyjskie przyłączyły Kujawy wschodnie z ziemią dobrzyńską do guberni warszawskiej.

Rozwój gospodarczy i cywilizacyjny ziem znajdujących się pod okupacją pruską odbywał się szybciej i intensywniej niż na obszarze północnego Królestwa Kongresowego, chociaż dążności germanizacyjne czy rusyfikacyjne były okresowo podobnej intensywności.

Polska Odrodzona w roku 1919 odzyskała najpierw ziemie Wielkopolski i Kujaw zachodnich w wyniku powstania wielkopolskiego, co potwierdził traktat wersalski. Przyznał on także państwu polskiemu okrojone Prusy Zachodnie, czyli Pomorze Gdańskie i ziemię chełmińską; jednak Gdańsk z okręgiem stał się wolnym miastem. W roku 1920 z odzyskanych ziem Pomorza i ziemi chełmińskiej z michałowską utworzono województwo pomorskie (około 16 400 km²) ze stolicą w Toruniu – najsilniejszym miejscowym skupisku polskości na tym obszarze. Natomiast większość Krajny i Kujawy zachodnie z Bydgoszczą i Inowrocławiem należały nadal do wielkopolskiego województwa nazwanego poznańskim. Wobec likwidacji regencji, Bydgoszcz stała się tylko siedzibą powiatu ziemskiego i miastem wydzielonym, podejmując akcję o przejście do woj. pomorskiego jako stolica. Natomiast Kujawy z Włocławkiem i ziemią dobrzyńską zostały włączone do województwa warszawskiego.

Z powodów natury politycznej – dążności rewizjonistycznych Niemiec i w ramach „obrony Polskiego Pomorza” – 1 IV 1938 r. nastąpiło wydatne poszerzenie województwa pomorskiego. W skład jego weszły jeszcze północne i wschodnie części województwa poznańskiego, części Krajny i Paluk oraz Kujawy zachodnie z Bydgoszczą i Inowrocławiem. Z województwa warszawskiego przyłączono Kujawy wschodnie z Włocławkiem

i ziemią dobrzyńską (Lipno i Rypin). Powstało w ten sposób tzw. Wielkie Pomorze (25 400 km²), które nadal miało stolicę w rozwijającym się Toruniu. Stało się to też powodem ujawnienia przez Bydgoszcz dążności do przejęcia rangi stolicy Wielkiego Pomorza ze względu na wzrost ludnościowy (ponad 130 tys.) i walory komunikacyjne.

Druga wojna światowa spowodowała częściowe zmiany administracyjne jesienią 1939 r. W ramach hitlerowskiego tzw. Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie ze stołecznym Gdańskiem znalazły się w większości ziemie poszerzonego województwa pomorskiego, z Toruniem i z Bydgoszczą. Natomiast większość Kujaw zachodnich z Inowrocławiem i całe Kujawy wschodnie, ale wraz z dalszymi obszarami- administracyjnym nad dolną Wisłą i Bałtykiem. Wprawdzie w ciągu lutego 1945 r. nastąpiło reaktywowanie województwa pomorskiego (Wielkiego Pomorza) ze stolicą w Toruniu, jednak trwały walki o wyzwolenie środkowej i północnej strefy województwa oraz b. Wolnego Miasta Gdańska. Już 17 III 1945 r. stolica województwa pomorskiego została za sprawą władz przeniesiona z Torunia do większej i – jak to oficjalnie uzasadniano – przemysłowo-robotniczej Bydgoszczy. Fakt ten przypieczętował jej „pomorskość”, co potwierdzały tytuły ukazujących się w niej gazet. W rzeczywistości Wielkie Pomorze zostało wkrótce na trwałe podzielone, gdyż 30 III 1945 r. nastąpiło utworzenie województwa gdańskiego z Gdańskiem jako stolicą, przy czym objęło ono także północną część Pomorza po Kościerzynę i Starogard. Natomiast województwo pomorskie ze stolicą w Bydgoszczy objęło tylko południowe obszary Pomorza ze skrawkiem Kaszub (region Chojnic i Czerska), ziemię chelmińską z michałowską, wielkopolską Krajną oraz całe Kujawy z Inowrocławiem i Włocławkiem, obok ziemi dobrzyńskiej.

W roku 1950 do województwa pomorskiego dołączono z rdzennej Wielkopolski powiaty mogileński i żniński. Powierzchnia województwa pomorskiego w roku 1955 wynosiła 21 000 km². Ze względu na przewagę ziem „niepomorskich” i rosnącą szybko w dobie centralistycznej gospodarki stołecznej Bydgoszczy (w roku 1950 ponad 160 000, w roku 1965 już ćwierć

milionu mieszkańców) nazwa województwa została w 1955 r. zmieniona na „bydgoskie”. Miejskowa prasa lansować zaczęła zresztą określenie „ziemia bydgoska”, jakby nie dostrzegając złożoności i zróżnicowanego składu terytorialnego województwa.

Sytuacja ta zmieniła się w roku 1975, gdy w ramach administracyjnej reformy – przy likwidacji powiatów – z województwa bydgoskiego wykrojono województwa toruńskie i włocławskie. Pierwsze z nich objęło dawną ziemię chełmińską i michałowską, a także Nowe Miasto Lubawskie oraz północne fragmenty ziemi dobrzyńskiej na lewym brzegu Drwęcy (powierzchnia około 5350 km²). Natomiast województwo włocławskie objęło Kujawy wschodnie ze stołecznym Włocławkiem oraz większość ziemi dobrzyńskiej (razem około 4400 km²). W województwie bydgoskim pozostała jego największa część: południowa strefa Pomorza Nadwiślańskiego, z fragmentem południowych Kaszub (region Świecia, Tucholi i Chojnic), Krajna i wschodnie Pałuki oraz Kujawy zachodnie wraz z okęgrem ponad 300-tysięcznej Bydgoszczy (razem 10 350 km²). Dwa pierwsze województwa nawiązywały do swych historycznych korzeni, niewątpliwie pobudzając świadomość mieszkańców, co szczególnie było wyraźne w wypadku Torunia, Grudziądza i Brodnicy, ale i Włocławka.

Utworzenie w 1998 r. województwa nazwanego kujawsko-pomorskim oznacza terytorialnie powrót do pierwotnego województwa bydgoskiego sprzed roku 1975. W skład nowego regionu weszły bowiem ziemie województwa bydgoskiego, toruńskiego i włocławskiego. Odeszły od niego tylko fragmenty – największe na północy (Chojnice z Czerniejewem do regionu pomorskiego, czyli gdańskiego) i północnym wschodzie (Nowe Miasto Lubawskie do regionu warmińsko-mazurskiego). Poglądowi, iż jest to tylko „odnowione” dawne województwo bydgoskie, zdaje się przeciwstawiać nazwa regionu „kujawsko-pomorski”, który ukazuje lepiej, choć nie w pełni, jego złożoność terytorialną. Składa się bowiem na nią 5 dawnych ziem lub ich fragmentów: Kujawy, tym razem w całości zjednoczone, podobnie jak niemal cała ziemia chełmińska (z michałowską) i ziemia dobrzyńska: południowa strefa Pomorza Nadwiślańskiego z częścią Borów Tucholskich (choć bez fragmentu południowych Kaszub, zjednoczonych w woj. pomorskim); większość Krajny i wschodnia część Pałuk (po Żnin i Kępczyce), wreszcie mały fragment wschodniej Wielkopolski (Mogilno, bez Trzemesznej).

Ta złożoność terytorialna i ludzka, z jej dziedzictwem dalszej i bliższej przeszłości, znalazła swój wyraz w ulokowaniu stolicy regionu kujawsko-

pomorskiego w Toruniu – rezydencji sejmiku samorządowego, i Bydgoszczy – rezydencji wojewody i wydziałów. Jest to najdobitniejszym potwierdzeniem różnicy między dawnym województwem bydgoskim z lat 1945–1975, a zarazem konsekwencją istnienia, wprowadzie przez niepełne ćwierćwiecze, województw toruńskiego i wrocławskiego. Pojawiły się wyraźne nowe rysy świadomości ich mieszkańców. Niemożliwe okazało się traktowanie ich na wzór z minionej epoki. Wszelkie próby sprowadzenia województwa kujawsko-pomorskiego do dawnej ziemi bydgoskiej sprzed 1975 r. byłyby tutaj niewłaściwe, o czym zwłaszcza pamiętać powinni dziennikarze i publicyści. A w stolicy wojewody – Bydgoszczy – należałoby zrozumieć, że jej kujawski rodowód w niczym nie zagraża „pomorskości”, choć częściowej, regionu, który jest przykładem złożoności procesów historycznych i politycznych nad Brdą, dolną Wisłą i Drwęcą.